

V březnu 2009 jsem stál v Istanbulu před budovou vydavatelství časopisu Agos, který založil arménský žurnalista s tureckou státní příslušností Hrant Dink. Stál jsem přesně na tom místě chodníku, kde byl dva roky předtím, 19. ledna 2007, Hrant Dink zavražděn.

Už dlouho jsem věděl, že je v Turecku nařizeno mlčet o katastrofě z let 1915 až 1917, za niž jsou odpovědní tehdejší mladoturci: o masovém vyháňání a vyvražďování arménského národa. Tím spíše obdivuji lidi, kteří tehdy byli stateční, i ty, kteří dnes mají odvahu nazvat hromadnou vraždu Arménů a jiných národností s křesťanskou tradicí pravým jménem. Hrant Dink byl jedním z takových lidí.

Když byla v polovině osmdesátých let 20. století zabavena arménská turistická ubytovna, kterou vedl společně se svou ženou Rahel, zažil Dink na vlastní kůži, jak státní represe omezují životní možnosti křesťanských Arménů v Turecku. O deset let později založil časopis Agos, v němž se arménsky a turecky diskutovalo o ožehavých politických tématech. Sám Dink byl několikrát obžalován z „pohrdání turectvem“. Mimo jiné dal najevo svůj žal nad zničením arménského národa, který žil čtyři tisíce let na své půdě a stal se v Osmanské říši obětí genocidy. Proti soudním rozsudkům, který ho chtěly umlčet v jeho vlastní zemi, se Dink odvolal k Evropskému soudu pro lidská práva. Než však padlo rozhodnutí, byl Dink zavražděn před budovou vlastní redakce (srv. Dink 2008).

SVOBODA SVĚDOMÍ JAKO LIDSKÉ PRAVO

Osud Hrantu Dinka příkladně ukazuje, jak těsně spolu souvisejí svoboda názoru a svoboda víry. Hledal v Turecku životní uplatnění pro nevelkou menšinu arménských křesťanů. Niterné přesvědčení ho vedlo k tomu, že stvořil veřejné fórum pro nepohodlné názory. Svoboda žitého přesvědčení a svoboda veřejného vyjadřování názorů spolu těsně souvisejí.

Kdekoli je ohrožena jedna z těchto svobod, je v nebezpečí i druhá. Obě slučuje svoboda svědomí. Kdo jedná podle svého svědomí, ten užívá svobody víry. Kdo jedná podle svého svědomí, ten stojí za přesvědčením, k němuž dospěl, a vyjadřuje svůj názor. V jednom i druhém ohledu ho zajímají důvody, nevyhýbá se argumentům a je připraven přijmout lepší náhled. Ale přesvědčení svého svědomí si nenechá vzít z donucení nebo násilím.

Přesvědčení, že svoboda svědomí tvoří nepřekročitelnou mez výkonu politické moci, ukázkově dokumentuje konfrontace Martina Luthera s císařskou mocí na říšském sněmu ve Wormsu roku 1521. Luthera vyzvali, aby odvolal své spisy. Ten druhého dne svého slyšení před císařem a Říší odpověděl rozlišením trojího typu výroků. Jako první skupinu svých vyjádření uvedl kázání a biblické výklady určené křesťanské obci. Proti těm prý nic nemají ani jeho protivníci a odpovídají prý Písmu. V druhé skupině spisů, jak řekl, sepsal stížnosti na zlořády v římské církvi, které jsou obecně známy mezi německým národem. Sporná prý může být tudíž jenom třetí skupina spisů, totiž ta, v níž vykládá Kristovo učení. Je ochoten tyto spisy odvolat, kdyby se mu dostalo důvodů ze Svatého písma nebo z rozumu. Na závěr výslovně prohlásil: jsem „přemožen spisy, které jsem uvedl (tzn. biblickými pasážemi, které jsem citoval) a ve svědomí se držím slova Božího, pročež nemohu ani nechci odvolat, protože jednat proti svědomí je obtížné, neblahé a nebezpečné. Bůh mi pomoz! Amen.“ Lutherovi vydavatelští lektori ve Wittenbergu, jimž byla wormská řeč brzy nato zaslána, její znění hned šikovně vyhrotili a dali závěru tuto podobu: „Nemohu jinak / zde stojím / Bůh mi pomoz / amen.“ V protestantském lidovém užívání se ještě změnilo pořadí těchto rázných vět. Výrok pak začínal slovy „zde stojím“, oněmi slovy, která si dnes můžeme přecíst dokonce na Lutherově pomníku (Schilling 2012: 222n.).

Lutherova odpověď na výzvu císaře Karla V. již obsahuje náznaky toho, že u Luthera nastal rozhodující obrat v pojetí svědomí. Ten se ukazuje už v kázání, které měl Luther nedlouho před cestou do Wormsu. Rozlišil v něm trojí rozměr svědomí (Luther 1521; srv. Kittsteiner 1995: 195nn.). Vnější okruh tvoří povinnosti, které plníme hnání sociálním tlakem; ty mohou působit svým způsobem jako ulehčení, ale také jako zátěž. Střední okruh tvoří etické postoje, jako je mírumilovnost, trpělivost a věrnost; těmi se projevuje „ta pravá cesta“ lidského života a jednání. Každý člověk ale ví, že se od něj očekává příliš mnoho, jestliže by to všechno měl dělat z vlastního popudu; cítí, že po této „pravé cestě“ nedokáže kráčet z vlastních sil – že je

úplně a naprosto odkázán na obnovitelskou sílu Boží milosti. Tato zkušenost nového počátku z milosti Boží tvoří vnitřní, niterný okruh svědomí; po rituálním a etickém smyslu svědomí se zde ukazuje jeho smysl teologický.

Tento trojí smysl svědomí musíme mít na paměti, chceme-li pochopit důraz, s nímž se Luther před císařem a Říší odvolává na své svědomí. Luther staví do popředí teologický smysl svědomí a mluví pointovaně o „svědomí vázaném slovem Božím“. Svědomí nechápe jako substanci, nýbrž jako vztah. V tomto pojetí má tedy svědomí povahu jak personální, tak relační (Ebeling/Koch 1984: 3n.).

Lutherovým sporem se soudobými politickými autoritami a důsledky tohoto konfliktu pro světové dějiny začíná novověký zápas o uznání svobody svědomí, a s ní také o zaručení svobody názoru a víry. Protože v tom tkví speciální jádro novověké myšlenky lidských práv, rozvíjejí se lidská práva v novověku především v podobě stanovování mezí pro výkon legitimní státní moci. Svoboda názoru a svoboda víry jsou mimořádně zřetelná a zároveň mimořádně citlivá měřítko toho, zda je moc, na niž má monopol stát, podřízena vládě práva. Lidská práva jsou rozhodujícím instrumentem pro zajištění toho, že bude moc podřízena právu. Porušování lidských práv je však všudypřítomné stejně jako dřív. Omezování svobody víry a svobody názoru je globálním fenoménem. Ale globálně se také vyžaduje uznání lidských práv. V různých náboženských, kulturních a politických tradicích se ovšem lidská práva zdůvodňují různě.

Svoboda svědomí náleží do ústřední sféry novověkého uvažování o lidských právech. Zároveň se svědomí ve filozofické a teologické tradici považuje za rozhodující instanci morálního soudu. Ale co to vlastně znamená, mít svědomí?

CO SE MYSLÍ, KDYŽ SE ŘÍKÁ „SVĚDOMÍ“?

Německé slovo „Gewissen“ vzniklo jako kalk latinského slova conscientia s významem řeckého syneidésis, tedy „Mitwissen“ (společné vědění): v počátcích užívání tohoto slova se jím mínilo nejdříve společné vědění jakožto vědomost o jednání druhých, ale brzy spíše „vědomí o sobě samém“.⁵ Toto

⁵ Stejně tak české slovo „svědomí“: je to „pův. vědomí o něčem společné s vědomím jiné osoby, pak vědomí o vlastním skutku“ (V. Machek: Etym. sl. jaz. čes., Praha 21968, s. 595). Totéž u fr. a angl. conscience. Pozn. překl.

vědomí provází člověka na jeho životní pouti. Má tudíž reflexivní povahu. Svědomí chápeme jako instanci, v níž je zakotvena povinná odpovědnost člověka za jeho život. Nejvyšší instance člověka je však stěžejí myslitelná pouze v něm samotném. Naopak se tím nebo oním způsobem předpokládá autorita, která je jeho protějškem a která je nepodmíněná, bezpodmínečná. Ve svědomí se hlásí ke slovu lidská odpovědnost před Bohem. O svědomí se uvažuje jako o „subjektivním principu odpovědnosti, kterou má [člověk] před Bohem za své skutky“ (Kant 1797/1798: A101n.).

„Největší vliv na duchovní dějiny“ mělo přijetí pojmu svědomí apoštolem Pavlem (Reiner 1974: 579). Pavel předpokládá, že každý člověk má smysl pro vnímání mravního významu svého jednání. I pohané mají obsah Božího přikázání „napsané ve svém srdci“ (Římanům 2,14n.). Tento výrok se stal jednou z hlavních opor představy, že svědomí náleží přirozenoprávní obsah, tedy obsah, který je člověku přirozeně dán jako součást jeho ustrojení. To vedlo v dalším vývoji pojmu k představě „morálního prvotního vědění“, které lidský hřích nezničil; toto původní vědění či pravdědění je něco jiného než konkrétní úsudek svědomí, který se týká jednotlivého případu (Reuter, Gewissen 2012: 292). Praktický soud svědomí snadno podléhá omylům. Jeho vztah ke všeobecně závazným měřítkům se musí znovu a znovu uvádět do rovnováhy. Individuální svědomí sice zasluhuje úctu a ochranu, i když je druzí považují za scestné. Má-li se však člověk vázat na úsudek vlastního svědomí, musí být ochoten kriticky zkoumat sám sebe.

Pavel, u nějž nacházíme rozhodující podnět k zakotvení tématu svědomí v křesťanském myšlení, již tematizuje situace, v nichž jednotliví zúčastnění z důvodů svědomí dospívají k rozhodnutím, v nichž jeden druhému protiče. V odpovědi na otázku, zda smějí křesťané požívat maso, které bylo obětováno v pohanských kultech, Pavel říká, že ti „silní“, kteří mají za to, že čistému vše čisté, mají brát ohled na „slabé“, kteří by si to vykládali jako nepřímou, ale přece účast na uctívání pohanských božstev (1. Korintským 8). Tedy, i když člověk v takovém konfliktu posuzuje svědomí druhého člověka jako „slabé“ nebo dokonce bludné, přesto má jeho závazek vůči svědomí brát vážně a snažit se o řešení, které by bylo k jeho svědomí šetrné. Pavel se v tom řídí vůdčí myšlenkou osvobozeného svědomí, které je díky tomu schopno lásky: „Všechno je dovoleno – ano, ale ne všechno prospívá. Všechno je dovoleno – ano, ale ne všechno přispívá ke společnému růstu. Nikdo ať nemyslí sám na sebe, nýbrž ať má ohled na druhého!“ (1. Korintským 10,23n.)

Představa osvobozeného svědomí se však v dalším vývoji tak docela neudržela. Objevil se autoritativní typ svědomí, který se zaměřuje na plnění církevních předpisů. Poslušnost Bohu byla ztotožněna s poslušností církevními autoritám. Tento typ svědomí dostal později název „poslušné svědomí“ (srv. Reiner 1974: 580; Kittsteiner 1995: 22). Kritika svědomí se v pozdějších staletích zaměřovala do značné míry právě na tento typ svědomí. Tento vzorec kritiky autority působí ještě u Friedricha Nietzscheho, když kritizuje špatné svědomí, v němž se proti člověku samotnému obrací jeho instinkt krutosti, nebo u Sigmunda Freuda, který kritizuje svědomí jako internalizované Nad-Já.

Odlíšná linie ve vývoji pojetí svědomí chápe ono „vědomí o sobě samém“ jako cosi, co člověk z vlastních důvodů poznal jako správné. Myšlenka nejvyšší odpovědnosti před Bohem zdůrazňuje závaznou povahu povinností a neruší svobodu, v níž jedinec poznává, čemu je zavázán ve svém svědomí. Takové poznání předpokládá osvobození od viny. Proto má prosba o odpuštění viny pro Martina Luthera rozhodující význam v jeho pojetí svědomí. Touto prosbou si svědomí soužené neklidem vyprošuje útěchu; „opět se napřimuje“. Ztročené svědomí se mění ve svědomí svobodné a radostné (Luther 1529: 106n.). Luther tedy v těchto souvislostech nově nastolil pojem „osvobozeného svědomí“. Svědomí toho typu, který se vyvinul z uvedených podnětů, můžeme označit za svědomí „dospělé“ či „svéprávné“.

Být připraven reflektovat problémy svědomí, dospívat v nich k odpovědným rozhodnutím a za svým rozhodnutím si vždy také stát – to jsou charakteristiky „svéprávného svědomí“. Jím se projevuje „vědomí o sobě samém“, které je určováno svobodou a schopno nést odpovědnost. Neovládá je představa, že je nutné dojít k vlastním odpovědím na všechny otázky svědomí. Vždyť otázka po tom, co platí pro všechny, nevyžaduje odpovědi originální, nýbrž správné. I v záležitostech uspořádání osobního života musí každý brát ohled na to, jaké následky by způsob života, který si sám zvolil, mohl mít na druhé lidi. Z těchto důvodů vypovídá v našich souvislostech více pojem „svéprávného svědomí“ než pojem „autonomního svědomí“.

Můžeme rozlišovat dvojí stránku svědomí. Z jedné strany je svědomí *schopnost* posuzovat cíle a způsoby jednání z mravního hlediska jako správné nebo nesprávné, případně jako dobré nebo špatné – a podle toho mít „čisté“ nebo „špatné“ svědomí. Z druhé strany se svědomí projevuje jako *zkušenost* vnitřního závazku něco dělat nebo naopak nedělat (srv. Hilpert 2006: 621).

Schopnost soudu svědomí se vykládá různě. Jako přítomnost božské instance v člověku; jako schopnost rozlišovat správné od nesprávného, případně dobré od špatného, která je člověku přirozeně dána; jako kánon určitých schémat usuzování, který se vytváří v rámci socializace člověka; jako vnitřně přijaté Nad-Já, které se vytvořilo v reakci na vychovatelské autority prostředí. Tyto čtyři hlavní interpretace svědomí se nemusí vzájemně vylučovat. S myšlenkou, že svědomím se manifestuje otevřenost člověka vůči Bohu, můžeme klidně spojit názor, že se svědomí utváří během životního příběhu člověka. Rovněž důvěra, že člověk ve svém svědomí dokáže rozlišovat mezi „správným“ a „nesprávným“ a mezi „dobrým“ a „špatným“, nemusí nutně znamenat, že se tím myslí hodnotové soudy nezávislé na čase, které mají přirozenoprávní povahu. Jestliže na svědomí mohou působit nevědomé heteronomní vazby, nijak to nevylučuje, že i takové vazby se dají zpracovávat a tímto způsobem převádět do vědomých životních postojů.

Odvolání na svědomí nijak nezaručuje, že rozhodnutí, k němuž jsme došli v souladu se svědomím, bylo vhodné. Proto je nutné, abychom rozhodnutí svého svědomí přezkušovali, a popřípadě je i měnili. Ke svědomí však patří též zkušenost vnitřní závaznosti. Ta dodává konfliktům svědomí jejich mimořádnou dramatičnost. Neplatí to jen v konfliktech mezi lidmi, kteří mají odlišná přesvědčení vycházející ze svědomí. Platí to i ve vnitřním sváru dvou směrů rozhodování, když oba mají na své straně silné emoce nebo rozumové důvody. Tyto konflikty se zhusta líčí jako svár mezi povinností a sklony. To je však jen jedna z jejich podob. Často se projevují také v podobě napětí mezi egoismem a empatií, mezi osobní výhodou a obecným blahem. Takový je materiál každodenních konfliktů, v nichž je schopnost rozhodování podle svědomí obzvlášť důležitá. Častěji než na „rozhodnutích podle svědomí“ se význam svědomí prozrazuje na tom, zda jsou lidé schopni „svědomitého rozhodování“ (Löwe, in: Ebeling/Koch 1984: 1).

Svědomitost a schopnost řešit konflikty svědomí, obojí vzniká výchovou ke svědomí a tvorbou a pěstěním svědomí. V tom mají velký význam zkušenosti z dětství a mládí. Otázka po svědomí nás ale provází po celý život.

JAK SVĚDOMÍ VZNIKÁ?

Být vázán svědomím předpokládá, že se svědomí utvořilo. Svobody svědomí může užívat jen ten, kdo si svědomí uvědomuje. Podle obecně rozšířené představy ten, kdo se odvolává ke svědomí, nemusí již uvádět žádné další argumenty. Jenže svědomí, jak už víme, zahrnuje dvě složky. Vedle zkušenosti závaznosti je to schopnost poznávat, že něco je správné nebo nesprávné, popřípadě dobré nebo špatné, a uvádět důvody. Svědomí je sice osobní, ale zároveň otevřené tázání.

Dlouhou dobu byl přístup k otázce tvorby a kultivace svědomí uzavřen tím, že se svědomí pokládalo za přirozenou vlohu člověka. Z toho vycházela praxe ve věci svědomí v křesťanských církvích, která se soustředila na zpověď a pokání. Bralo se to tak, že když se člověk provinil proti Božímu přikázání, měl „špatné“ svědomí. Provinění muselo vyjít najevo, bylo třeba vzbudit lítost a vyslovit absoluci.⁶ Jiná otázka vyvstávala vzhledem k odchylkám od církevního učení. Ty ukazovaly, že svědomí může zbloudit na scestí. Středověcí církevní učitelé jako Tomáš Akvinský byli přesvědčeni, že musíme respektovat i svědomí, které bez viny zbloudilo (srv. Pfürtner 1988: 161 nn.). To však neměnilo nic na tom, že kacíři a jejich knihy mohli skončit na hranici (Fuld 2012).

Až ve 20. století se všeobecně prosadila myšlenka, že svědomí se formuje v průběhu lidského vývoje. Příslušné teorie (zejména teorie Erika Eriksona, Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga) se zaměřovaly na autonomii svědomí, na identitu Já a na závazek dodržovat univerzalistické principy (srv. Flammer 2009: 93 nn., 129 nn., 171 nn.). To se teď považovalo za znak dospělého morálního vědomí, a tak se z toho zpětně usoudilo, že tedy dítě ještě takové vědomí morálky nemá. Z toho pak například Lawrence Kohlberg vyvodil, že raně dětské pojetí morálky je čistě instrumentální: dítě dodržuje pravidla, aby se vyhnulo trestům. Přesnější pozorování však prozrazuje, že už malé děti pomáhají, sdílejí a utěšují. Jejich náklonnost k druhým

⁶ Tedy vlastně osvobození – pozn. překl.

není vedena strachem z trestu. Komunikací s blízkými osobami se také velice často učí rozlišovat mezi morálními zásadami, u nichž dospělí trvají na striktním dodržování, sociálními pravidly, která závisejí na konkrétním kontextu, a pouhými konvencemi, které se mohou měnit (Nunner-Winkler 1998: 120). Taková pozorování dala podnět ke spojení myšlenky svědomí jako přirozené vlohy s myšlenkou jeho vznikání a utváření (Mokrosch 1998). V dětech se brzy rozvíjí citlivé svědomí. Teprve postupně se však učí uznávat toto svědomí jako závaznou motivaci vlastního chování a přitom aplikovat morální principy a etická přesvědčení na komplexní skutečnosti a situace. Tímto způsobem se v procesu tvorby svědomí ukazují oba základní prvky, na které jsme již upozornili: závaznost svědomí a schopnost svědomitého usuzování a jednání. Je zde tedy schopnost soudu o tom, co je správné a dobré, a připravenost uznávat ve vlastním jednání morální a etické závazky. Jako třetí prvek utváření svědomí k tomu přistupuje úcta k závaznosti svědomí u druhých a k principům, které řídí jejich jednání.

K tvorbě svědomí patří získávání schopnosti samostatného soudu v záležitostech morálky a etiky. Jak jsme viděli, morální problémy se týkají toho, co se dotýká všech. Rozhoduje se v nich, jestli je něco „správné“ nebo „nesprávné“. Etické problémy zase souvisejí s tím, jak hodlá jedinec utvářet svůj vlastní život. V těch se rozhoduje, jestli je něco „dobré“ nebo „špatné“.

Ne všechny problémy a otázky jsou morální povahy – kromě správného a nesprávného jednání existují také činy, které jsou morálně indiferentní. U všech otázek nemůžeme přehlížet, jaký význam mají pro osobní způsob života. V mnoha případech není možné jednoznačně rozlišit mezi „dobrým“ a „špatným“. Často nepřekročíme primární volbu. Pak volíme mezi lepším a méně dobrým, ba někdy i mezi špatným a méně špatným. K utváření svědomí tudíž patří nejen tvorba schopnosti jasně se rozhodovat v jasných situacích. Zahrnuje i to, že je člověk připraven ponechat druhým svobodu v morálně indiferentních otázkách a právě v eticky nejasných otázkách dát na radu druhých. Avšak i taková přesvědčení svědomí, v nichž máme jistotu, můžeme ověřovat. Poskytnout druhému člověku protiargumenty, aby mohl svá přesvědčení znovu zvážit, to neznamená podceňovat rozhodnutí jeho svědomí, nýbrž dát mu možnost k jejich přezkoušení (Härle 2000: 905).

Svědomí se kultivuje jednak ve sféře primární socializace v rodině či v malých sociálních skupinách, jednak ve sféře socializace sekundární, tedy především ve školách a školách. Kdo se podílí na výchově, ať v jedné či ve druhé sféře, ten musí vědět, jakým obrazem lidské osoby a jejího

svědomí se nechává vést. V různých stylech výchovy se přece odrážejí různé představy o tom, co je to svědomí a jak se má kultivovat.

Autoritářský způsob výchovy se vědomě či nevědomě zaměřuje na vytváření „poslušného svědomí“. Tím rozhodně nenapomáhá tvorbě reflexivního „vědomí o sobě samém“. Naproti tomu dialogický styl výchovy se zaměřuje na „dospělé svědomí“. Do svého vychovatelského jednání už v raných stupních vývoje osoby zahrnuje úctu k její rozvíjející se samostatnosti. Kdo se o to snaží, musí také včas a jasně stanovovat hranice. Kdo se totiž, veden ve svém výchovném stylu „antiautoritářstvím“, vzdává stanovování jasných pravidel, co se má a nemá dělat, ten obírá vytvářející se svědomí o důležitý prvek, totiž o zkušenost závaznosti. Ta je však – vedle vytváření soudnosti – druhým, stejně důležitým prvkem svědomí.

A k tvorbě svědomí patří ještě jedno: úcta k závazkům svědomí druhých lidí. Už děti a mládež se v pluralistických životních podmínkách musí konfrontovat s růzností přesvědčení, způsobů chování a způsobu života vůbec. Svým dětským způsobem již musí vyjednávat, v kterých záležitostech mají platit stejné standardy chování a v kterých oblastech se dají akceptovat odlišnosti. Rozlišování mezi „mým“ a „tvým“, dodržování pravidel hry nebo úcta k náboženským přesvědčením a rituálům, to jsou rané příklady nutnosti vzájemné úcty. Čím dříve se v lidech probouzí úcta a nacvičuje tolerance, tím větší jsou šance, že takové postoje zoberou ve společnosti.

KAM AŽ SAHÁ SVOBODA SVĚDOMÍ?

Svobodě svědomí se člověk musí učit, má-li mít něco, co se dá potom chránit. Svědomí se však utváří mimo jiné pod vlivem nesmírného bezpráví. Přinejmenším u jednotlivců se ozývá, když jsou porušovány elementární morální principy. V takových situacích nespočívá svoboda svědomí jen v tom, že žijeme podle vlastních přesvědčení. Náleží k ní také připravenost k rezistenci. Proto se na závěr této kapitoly ptáme, kam až sahá svoboda svědomí.

Ochrana této svobody je výslovně uznána v německém ústavním pořádku. Tím se určité etické kategorii přiznává základní význam pro ústavní právo. V článku 3 ústavy Spolkové republiky Německo se „svoboda svědomí“ spolu se „svobodou víry“ a „svobodou náboženského a světonázorového vyznání“ prohlašuje za „neporušitelnou“. Tyto svobody patří k základním právům, která jsou jako celek opatřena „věčnou zárukou“. Na rozdíl od jiných

základních práv zde, v článku 3, není uvedena žádná zákonná výhrada. Tak ve světské sféře přišlo ke slovu ctění svobody svědomí, zakotvené v křesťanské víře. Uznává se sounáležitost svobody víry a svobody svědomí, ale zároveň je uznána svoboda svědomí v její svébytnosti (Bethge 2009: 671). Obsah svébytný vůči ostatním základním právům získává svoboda svědomí nejspíše tehdy, kdy jde o ochranu konkrétního rozhodnutí podle svědomí. Rozhodnutí podle svědomí má tu vlastnost, že zasahuje celou osobu daného člověka. Proto se přímo týká identity člověka.

Rozhodovat podle svědomí se však nemusíme jen tehdy, kdy se nějaký princip mocně hlásí ke slovu. Spíše se stává, že se dostávají do konfliktu principy, které si vzájemně odporují. Vyvolávají dilema, která člověka nutí udělat výjimku v jednom nebo druhém směru. V etice známe proslulé příklady. Manžel nemůže zaplatit své ženě léky, které by jí zachránily život, a řeší otázku, zda léky ukrást, když je lékárník nechce vydat za nižší cenu (Lawrence Kohlberg). Nebo onen muž, který poskytl útočiště příteli sledovanému vrahem, a musí se rozhodnout, jestli pronásledovateli podá pravdivou odpověď na otázku, kde je oběť (Immanuel Kant). Rovněž konflikt odpíračů vojenské služby vzniká z toho, že se srážejí dva principy: všeobecná právní povinnost a osobní závazek vůči svědomí. V tomto případě právní řád umožňuje východisko, které je šetrné ke svědomí, totiž individuální osvobození od povinnosti, která platí pro všechny. (Čl. 4,3 ústavy: „Nikdo nesmí být proti svému svědomí nucen k vojenské službě ve zbraní.“)

Srovnatelné konflikty se ovšem dějí též při vykonávání politického mandátu. Proto ústava výslovně zdůrazňuje, že poslanci Německého Spolkového sněmu jsou „zástupci celého národa, nejsou vázáni úkoly ani pokyny a jsou podřízeni pouze svému svědomí“ (čl. 38,1 ústavy). Ještě zřejměji jde o svobodu svědomí v případě práva na odpor, na rezistenci. Německá ústava uznává právo na odpor proti každému, kdo by chtěl odstranit ústavní řád (čl. 20,4 ústavy). To je „velký“ odpor, jímž se má v zájmu právního řádu a pro záchranu lidských životů učinit konec nelegitimní vládě. Kromě toho však existuje také „malý“ odpor občanské neposlušnosti. V takovém odporu se občané z přesvědčení daného svědomím plánovitě dopouštějí symbolického veřejného porušování zákonů, čímž naléhají na změnu konkrétních politických rozhodnutí (Reuter 2013: 274n.). Přitom to smí být jen takové porušování pravidel, které nikoho nepoškozuje. To ovšem neruší protiprávnost takového porušování pravidel. Proto eticky přichází v úvahu jen ve výjimečných případech. Musí jít o téma značné závažnosti,

na které se již předtím upozorňovalo jinými způsoby. Důvody svědomí, pro něž si člověk zvolil tuto formu protestu, musí být zřejmé pro hodně lidí. Za těchto předpokladů můžeme v občanské neposlušnosti spatřovat legitimní využití svobody svědomí. Ochotu uznávat občanskou neposlušnost můžeme pak považovat za jeden ze znaků vyzrálé demokracie (Huber, Gerechtigkeits 2006: 490nn.).

Vedle svobody víry a svobody náboženství se do bezprostřední souvislosti se svobodou svědomí dostala i svoboda názoru (čl. 5 ústavy). Silná ochrana, kterou je tato svoboda obdařena, plyne ze zkušeností nejtemnějšího období německých dějin, kdy bylo svobodné vyjadřování stále více omezováno na nepatrné menšiny, ale i ty mohly nakonec názory vyjadřovat jenom potají. „Naučili jsme se umění přetvářky a mnohoznačné řeči,“ řekl teolog Dietrich Bonhoeffer, mučedník německého odporu. Řekl to o sobě a svých přátelích už koncem roku 1942, a připojil otázku: „Jsme ještě použitelní?“ (Bonhoeffer 1998: 38).

Kdo žije v demokratickém právním státě, ten už se nemusí cvičit v „umění přetvářky“. I před ním však vyvstává otázka: „Jsme ještě použitelní?“ V mediální společnosti jsou nové příčiny toho, že odvážné slovo je někdy vlastně opovázlivost. Kdo je stoupencem nepohodlných názorů, ten se snad nemusí obávat politického pronásledování, ale za určitých okolností může počítat s profesními nevýhodami nebo s veřejným nátlakem. Svobodu svědomí novými způsoby ohrožuje nadvláda ekonomiky, moc sdělovacích prostředků definovat věci, a ovšem také všudypřítomnost sociálních sítí. Je tudíž třeba svobodu svědomí s novým důrazem bránit. Tím spíše to platí, když vyhlížíme za hranice své země a všímáme si, jakému nátlaku je svoboda svědomí vystavena v jiných oblastech Země.

Svoboda názoru předpokládá fungující veřejnost. To měl na mysli už Immanuel Kant, když upozorňoval na to, „že taková vnější moc, která lidi obírá o svobodu veřejně sdělovat myšlenky,“ jim bere „také svobodu myšlení“. Vždyť možnost sdělovat si navzájem své myšlenky je nezbytnou podmínkou toho, abychom mohli kriticky ověřovat správnost těchto myšlenek (Kant 1786: A326; srv. Arendt 1987: 52n.).

9 Odpovědnost – jak se člověk stává světoobčanem?

Jeden z mých kmotřenců zakončil své školní vzdělání po mnoha letech v Německu maturitou v Singapuru. Mezitím se oženil se Španělkou, prožil několik let v USA a pak se s manželkou a dvěma dcerami vrátil do Singapuru. Jeho rodina je trojjazyčná a cítí se doma na třech kontinentech.

Jiný můj kmotřenec pochází z německo-americké rodiny. Splnilo se mu přání strávit jeden školní rok v USA. V jeho rodině se však intenzivně zabývají narůstajícími rozpory globálního světa, a tak se zajímá též o Afriku. Se svými rodiči prožil několik měsíců v Jižní Africe. Celá rodina se angažuje v projektu pomoci školačkám a školákům ve Rwandě.

DĚTI VYRŮSTAJÍ VE SVĚTĚ SÍTÍ

Tyto příklady jsou sice neobvyklé, nicméně ukazují, že mladí lidé mají šance na rozšiřování svých horizontů. Přibývá dvojjazyčných školek a škol. Setkávání s jinými kulturami pro leckoho začíná už na schodech obytných domů nebo obchodů, na zadních dvorcích, hřištích a v mateřských školách či dětských denních zařízeních. Při prvních pokusech o zacházení s počítačem lidé zjišťují, že lidstvo je propojeno celosvětovou sítí: *worldwide web*.

Děti a mladiství se dnes musí konfrontovat i s velkými globálními výzvami. Rodí se do globálního horizontu. Neustále se setkávají s tématy světové populace, světové výživy, celosvětové ekonomiky, Internetu, klimatických změn a mezinárodního terorismu. Většinou z nich je zřejmé, že vývoj globálního světa ovlivňuje jejich vlastní životní perspektivy.

16. studie koncernu Shell o mládeži se ptala na postoj mladistvých a mladých dospělých ve věku mezi 12 a 25 lety ke klimatickým změnám (Albert aj. 2010: 177nn.). Největší část dotázaných vyjádřila kritický, ekologicky motivovaný postoj. Většina mladistvých považuje za nutnou uvědomělou změnu a prohlašují, že jsou ochotni přijmout důsledky ve věcech spotřeby energie a možnostech mobility. Ale takové postoje nejsou nijak samozřejmé a nesporné. Náležit technologicky a mediálně k jednomu světu